

Вікторія Толстенюва
(Луганськ)

РОЛЬ ПЕТРА ГРИГОРОВИЧА ГРИГОРЕНКА У РОЗВИТКУ КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (1960–1970-І РР.)

Висвітлюється діяльність П.Г. Григоренка щодо підтримки кримсько-татарського національного руху та його внесок у результати боротьби за поновлення прав кримсько-татарського народу та повернення їх до Криму.

Ключові слова: П.Г. Григоренко, кримсько-татарський національний рух, Кримська область.

Викторія Толстенева. Роль Петра Григорьевича Григоренко в развитии крымско-татарского национального движения (1960–1970-е гг.).

Освещается деятельность П.Г. Григоренко по поддержке крымскотатарского национального движения и его вклад в результаты борьбы за возобновление прав крымскотатарского народа и возвращения их в Крым.

Ключевые слова: П.Г. Григоренко, крымскотатарское национальное движение, Крымская область.

Victoriia Tolsteniova. Petro Hryhorovych Hryhorenko's in the development of Crimean-Tartarian national movement (1960–1970).

Lights up the activity of P.G. Grigorenko in support of the Crimean Tatar national movement and its contribution to the results of the struggle for the renewal of the rights of the Crimean Tatar people and their return to Crimea.

Key words: P.G. Grigorenko, Crimean Tatar national movement, Crimean region.

Кримський півострів завжди був одним з найбільш багатонаціональних регіонів України та світу. Його можна вважати одним з регіонів, де зміна національного обличчя відбувалася достатньо часто та кардинально: починаючи з неодноразових змін переважаючої етнічної групи, до появи або виключення цілих націй. Зміни торкалися також підпорядкування Криму, що також впливало на національно-культурне життя півострова. Останні півстоліття Крим є невід'ємною складовою української держави, тому актуальним є вивчення взаємного впливу Криму та України, особливо за роки спільного розвитку. У цьому контексті цікавим є дослідження кримсько-татарського національного руху, який активізувався вже під час перебування Кримської області у складі Української РСР та був таким, що спричинив зміни етнонаціонального обличчя Кримського півострову. Тим більш цікаво, що одним з ідейних натхненників цього руху був українець, дисидент, правозахисник, у минулому генерал, П.Г. Григоренко.

На сьогоднішній момент внесок П.Г. Григоренка у розвиток кримсько-татарського національного руху недостатньо досліджений та висвітлений у науковій літературі. Більш того, згадки про П.Г. Григоренка у роботах, присвячених кримсько-татарському рухові, зазвичай уривчасті та загальні. Серед робіт цього спрямування діяльність Петра Григоренка найбільш широко досліджується у роботі Гульнари Бекірової “Крымско-татарская проблема в СССР (1944–1991)” 2004 р. [4]. Роботи, присвячені саме П.Г. Григоренку, з'являються після набуття Україною незалежності, беручи до уваги його правозахисну діяльність, та представлені здебільшого статтями у періодичних виданнях [10]. Однак проблема участі Григоренка у кримсько-татарському русі не є предметом вказаних досліджень, а тому їй приділяється недостатньо уваги. Така позиція не є виправданою, з погляду на великий вплив, що мала діяльність П.Г. Григоренка на розвиток кримсько-татарського руху, про що можна також судити з відношення сучасного кримсько-татарського народу, діячів Криму до діяльності цієї людини [12]. Джерельна база дослідження представлена архівними джерелами, документами, збірниками робіт та спогадів самого Петра Григоровича [5], а також інформаційним бюлетнем правозахисників “Хроніка поточних подій”,

що видавалася з 1968 по 1983 рр. та містить згадки про діяльність П.Г. Григоренка, становище кримських татар та діяльність кримсько-татарського національного руху [13].

З погляду на це, дослідження впливу діяльності П.Г. Григоренка на кримсько-татарський національний рух є актуальним, та буде корисним як при вивченні історії Криму та кримсько-татарського руху, так і діяльності дисидентів та правозахисників, а саме П.Г. Григоренка, у 1960–1970-і рр.

Тому метою даного дослідження є описати роль П.Г. Григоренка у розвитку кримсько-татарського національного руху. Для цього були поставлені наступні завдання:

Дослідити характер, етапи, результати кримсько-татарського руху;

Вивчити діяльність П.Г. Григоренка як дисидента та правозахисника;

Дослідити діяльність П.Г. Григоренка щодо підтримки кримсько-татарського національного руху, вплив на нього та внесок у результати руху.

Кримсько-татарський рух, як наслідок виселення кримських татар з території Криму у 1944 р., пройшов у своєму розвитку низку етапів. З 1946 р. серед кримських татар починають виникати випадки політичних протестів, виступів проти виселення, втеч з місць спецпоселення, однак ці випадки не були організовані, мали індивідуальний характер, швидко придушувались та не становили єдиного руху [3]. Тільки після смерті Й.В. Сталіна та початку доби “відлиги” стало можливим організаційне оформлення руху кримських татар. Можна виділити п’ять етапів розвитку руху: 1956–1964 рр., 1964–1969 рр., 1970–1985 рр., 1985–1991 рр., 1991 – сьогоднішній момент; відповідно – періоди становлення, найбільшої активності, кризи, часткового досягнення мети, занепаду кримсько-татарського руху [6, с. 100; 9, с. 236]. Відправною точкою формування національного руху кримських татар стало прийняття на хвилі XX з’їзду КПРС Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни” від 28 квітня 1956 р., згідно якого спецпоселенці знімалися з обліку та з-під контролю Міністерства внутрішніх справ СРСР, однак їм не дозволялося повертатися до місць колишнього проживання, а звільнення не супроводжувалося поверненням конфіскованого майна [7, с. 50-51; 8, с. 14]. Це викликало шквал обурення та акти непокори зі сторони кримських татар, які побачили в цьому документі продовження дискримінаційної національної політики радянського уряду. Почалася петиційна кампанія, надсилалися звернення колективного та індивідуального характеру. Саме в цей період пройшла апробацію організаційна структура кримсько-татарського руху, центром якої стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які формувались за територіальним принципом. На початку 1960-х рр. було створено представництво кримських татар у Москві та ініціативні групи на місцях по сприянню уряду у вирішенні кримсько-татарської проблеми [9, с. 237-238].

З середини 1960-х рр. активність кримських татар щодо повернення національних прав помітно збільшується. Відсторонення М. Хрущова від влади у 1964 р. стимулювало розвиток руху. Саме цей період (1964–1969 рр.) висунув низку харизматичних лідерів, що поклали початок формування кримсько-татарської національної еліти. Всебільш організаційно оформлюючись, кримсько-татарський рух вступав в нову фазу взаємин із владою: з одного боку посилюючи пропагандистські заходи та акти протесту, з іншого – потерпаючи від посиленних репресивних заходів (судових процесів, переслідувань лідерів, розгонів демонстрацій тощо)[1; 2; 3]. Кульмінаційним актом боротьби в цей період стало звернення кримсько-татарського народу до XXIII з’їзду КПРС у 1966 р., яке підписали понад 120 тис. кримських татар, та основною вимогою якого стало повернення до Криму та встановлення рівноправ’я з іншими народами [7, с. 51-52; 8, с. 18, 23, 24; 9, с. 238-239]. Відповіддю на звернення стало прийняття Указу Президії ВР СРСР від 5 вересня 1967 р. “Про громадян татарської національності, що проживали в Криму”, в якому частково виконувались висунуті татарами вимоги, шляхом скасування звинувачення у зраді, оргнабору на працевлаштування в Криму та ін. [7, с. 51; 8, с. 23]. Впродовж другої половини 1960-х – першої половини 1970-х рр. до Криму прибуло більш ніж 7 тис. депортованих осіб, в цілому до кінця 1970-х рр. до Криму повернулося близько 18 % кримських татар. Однак переселення не знімало проблему протидії влади цьому процесові вже в Криму [9, с. 238-239; 14, с. 15].

Однією з важливих особливостей цього періоду стало зближення кримсько-татарського національного руху з правозахисним рухом, представниками радянської інтелігенції та іншими етнічними об’єднаннями. З’являються діячі, небайдужі до становища кримських татар, серед них

А. Сахаров, І. Габай, Є. Боннер, П. Григоренко та інші [1; 2; 4, с. 125; 9, с. 238-239]. Початком співробітництва кримсько-татарського руху з правозахисним можна вважати 17 березня 1968 р., а саме бенкет, що був організований активістами з числа кримських татар в честь письменника Олексія Костеріна, який присвятив одну з своїх робіт проблемам виселених народів. Замість самого Костеріна, що нездужав, на свято прибув його друг генерал Петро Григоренко [3]. На той момент Петро Григорович вже проявляв себе як дисидент, виступав проти повернення культу особи в СРСР (тепер М. Хрущова), створив підпільну організацію "Союз боротьби за відродження ленінізму", мав зв'язки з дисидентами та правозахисниками, за що попав під арешт, у тюрму, був визнаний психічнохворим, потрапив до психлікарні, був висланий на Далекий Схід. Саме там він зацікавився становищем кримських татар та діяльністю ще не досить міцного кримсько-татарського руху [10; 11]. П.Г. Григоренко закликав кримських татар не замикатись у рамках свого руху, а контактувати з іншими організаціями, виходити на міжнародний рівень [3; 4 с. 130]. Вже після першої зустрічі було вирішено підтримати кримських татар великою маніфестацією, що була проведена 12 квітня 1968 р. в м. Чирчику Ташкентської області. Акція була придушена, близько трьохсот чоловік арештовано, десятеро постали перед судом. П. Григоренко повідомив про події в Чирчикові закордонній пресі, для захисту маніфестантів було залучено московських адвокатів – вперше після виселення кримських татар для захисту їх інтересів було залучено широкий загал, проблема виходить на міжнародний рівень. Найвідоміші представники правозахисного руху стають одночасно і поборниками кримсько-татарських інтересів. Майже в кожному випуску правозахисного самвидавчого бюлетня "Хроніка поточних подій" містилася інформація про ситуацію з кримськими татарами. Наприклад, другий випуск містив "Звернення кримсько-татарського народу до світового загалу", де зображувалася історія боротьби кримських татар після депортації [3; 13].

17 травня 1969 р. пройшла ще одна демонстрація кримських татар, тепер у Москві, що була також придушена. Активізація кримських татар призвела до посилення паспортного режиму, продовження судових розглядів справ лідерів кримсько-татарського руху, а також арешти правозахисників, що підтримували цей рух. Лідер руху кримських татар Мустафа Джемільов переховувався від влади в будинку П.Г. Григоренка та тим уникнув арешту [11]. Самого Петра Григоровича було заарештовано в Ташкенті у 1969 р., куди він прибув з метою виступити у ролі громадського захисника у справі активістів кримсько-татарського руху, в тому числі й Мустафи Джемільова. Близько трьох тисяч кримських татар просили П.Г. Григоренка захищати інтереси їх народу на цих слуханнях. У 1970 р. Григоренка відправили на лікування у Черняхівську психлікарню, що викликало реакцію з боку кримських татар, закордонних активістів, діячів правозахисного руху, однак впливу на подальшу долю Григоренка це не мало [1; 3; 13]. 24 червня 1974 р. (напередодні візиту президента США Річарда Ніксона в СРСР) Московський міський суд виніс ухвалу про припинення примусового лікування. Через декілька днів Григоренко був звільнений і незабаром відновив правозахисну діяльність. Він виступав на захист Мустафи Джемільова, був членом-засновником Московської Гельсінської групи, підписав більшість її документів, випущених у 1976–1977 рр., став одним з ініціаторів створення при МГГ Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях, був ініціатором і брав участь у створенні Української Гельсінкської групи. Продовжував боротьбу за відновлення прав кримських татар, був одним із ініціаторів ухвалення документа МГГ, що починався словами: "Дискримінація кримських татар продовжується" [10]. У 1977 р. емігрував у США. Боротьба за національні права кримсько-татарського народу продовжувалася до 1989 р. Закладені у 1960–1970-і рр. основи діяльності руху зробили можливим досягнення ним поставленої мети: прийняття Верховною радою СРСР у 1989 р. Декларацію "Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їх прав", що остаточно вирішило проблему кримських татар та призвело до масового повернення їх до Криму. Кримські татари до сьогодні пам'ятають та шанують тих людей, чия допомога стала такою необхідною на шляху зміцнення руху, одним з таких людей беззаперечно можна вважати Петра Григоровича Григоренка [7, с. 77-78; 8. с. 33; 12].

Таким чином, П.Г. Григоренко, у минулому генерал радянської армії, згодом дисидент правозахисник, став тією людиною, що допомогла кримсько-татарському руху на ранніх етапах становлення розвинути у сильну життєздатну організацію, що була готова боротися за поставлену нею мету: повернення до Криму, історичної батьківщини кримських татар, та отримання

ними національного рівноправ'я з іншими народами, що мешкали на території СРСР. Григоренко не тільки словом, але й практичними заходами, такими як організації маніфестацій, зв'язок з закордонними організаціями та пресою, донесення проблеми до широкого загалу, переховування кримсько-татарських лідерів, заступницька діяльність та іншими заходами, підтримував кримсько-татарський національний рух, підняв його на зовсім інший рівень організації. Це дало результати вже у кінці 1960-х рр. – частина кримських татар змогла повернутися до Криму, а вже в кінці 1980-х рр. це стало доступним всім кримським татарам. Цікавим також є особистість П.Г. Григоренка, його становлення як дисидента, що не було розкрито в даному дослідженні, а тому актуальним є подальший розгляд запропонованої проблеми.

Джерела та література:

1. Алексеева Л. Крымскотатарское национальное движение за возвращение в Крым / Л. Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. Спеціальний випуск, 2000. – С. 4–16.
2. Асанова Д. Национальное движение крымских татар в 1956–1969 гг. [Электронный ресурс] / Диляра Асанова, Эльведин Чубаров. – Режим доступа к статье: <http://www.qtmn.org/крымскотатарское-национальное-движение>.
3. Бекирова Г. Крымскотатарское национальное движение в 50–60-х гг.: становление, первые победы и разочарования [Электронный ресурс] / Гульнара Бекирова. – Режим доступа к статье: <http://kirimtatar.com/Researches/50-60-simf.html>.
4. Бекирова Г. Крымскотатарская проблематива СССР (1944–1991) / Гульнара Бекирова. – Симферополь: Оджак, 2004. – 332 с.
5. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс [Электронный ресурс] / П. Григоренко. – Режим доступа к статье: <http://www.memo.ru/history/diss/books/grigorenko/index.htm>.
6. Губогло М.Н. Крымскотатарское национальное движение. В 3-х томах / М.Н. Губогло, С.М. Червонная. – М.: РАН, Центр по изучению межконфессиональных отношений, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1992. – Т. 1. – 330 с.
7. Губогло М.Н. Крымскотатарское национальное движение. В 3-х томах / М.Н. Губогло, С.М. Червонная. – М.: РАН, Центр по изучению межконфессиональных отношений, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1992. – Т. 2.: Документы. Материалы. Хроника. – 250 с.
8. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1998). – К.: Абрис, 1999 – 176 с.
9. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект / [під ред. І.Ф. Кураса]. – К., 2000. – 350 с.
10. Овсієнко В. Від ленінізму до демократії: 100-річчя генерала Петра Григоренка [Електронний ресурс] / Василь Овсієнко. – Режим доступу до статті: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/971091.html>.
11. Поляновский Э. Мятежный генерал [Электронный ресурс] / Эдвин Поляновский. – Режим доступа к статье: http://www.imwerden.info/belousenko/books/grigorenko/grigorenko_polyanovsky.htm
12. Притула В. Кримські татари віддали шану своєму захисникові. До століття генерала-дисидента Петра Григоренка [Електронний ресурс] / Володимир Притула. – Режим доступу до статті: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/971186.html>.
13. Хроника текущих событий [Электронный ресурс] – Режим доступа к статье: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>.
14. Якупова В. Крымские татары, или Привет от Сталина! / Венера Якупова. – Казань, 2001. – 180 с.